газеті "Правда України" було опубліковано його статтю "Проти націоналістичних перекручень у сучасній науці про історію України". Окрім того, що критиці піддавалися зазначені у серпневій постанові роботи, М. Бажан звинувачував колишнє керівництво інституту історії України в особі М. Петровського. Головним звинуваченням була відмова вчених від формаційного підходу і його підміна концепцією М. Грушевського [7, с. 126–127].

Отже, протягом 1946–1947 рр. М. Бажан прийняв активну участь у "розвінчанні псевдонаукових буржуазно-націоналістичних концепцій М. Грушевського". Це було зумовлено виконанням М. Бажаном соціального замовлення під час його перебування на посаді заступника Голови РНК УРСР [3, с. 178–179]. Післявоєнний період характеризувався переглядом основних історіографічних установок. Ваги набула теза про Київську Русь, як колиску трьох братніх народів; визвольну війну (1648–1654) та як результат возз'єднання двох братніх народів українського і російського; заперечення поглядів М. Грушевського та його учнів, як ненаукових і ворожих. За цей час М. Бажан підготував три статті, де відповідно до постанов союзного і республіканського керівництва піддав критиці історичну концепцію М. Грушевського.

1. *Адельгейм Є.* Микола Бажан. – К., 1974. 2. *Бажан М.* До кінця розгромити і викорінити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології. – К., 1947. 3. *Костенко Н.* Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршові стики. – К., 2004. 4. *Лавриненко Ю.* Розстріляне Відродження. – К., 1994. 5. *Новиченко Л.* Явище Бажана: До 90-річчя від дня народження Миколи Бажана. – К., 1994. 6. *Пивовар С.* Погляди М. Бажана на історію української державності в контексті партійно-державної ідеології в УРСР (1940-ві роки) // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. – К., 2003. – № 65. 7. *Пивовар С.* Статті М. Бажана як джерело вивчення проблеми висвітлення історії української державності в радянській історіографії (друга половина 1940-х років) // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. – К., 2005. – № 79. 8. *Суровцев Ю.* Микола Бажан. – М., 1978. 9. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 1, оп. 23, спр. № 4474. 10. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. № 4501.

Надійшла до редколегії 23.02.06

В.В. Тельвак, канд. іст. наук

ПОЧАТКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ОЦІНКАХ ІСТОРИКІВ КІНЦЯ XIX СТОЛІТТЯ (ДО ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИ ГРУШЕВСЬКОЗНАВЧИХ КОНЦЕПЦІЙ)

Проаналізовано історіографічні оцінки ранніх наукових робіт М. Грушевського. Показано зацікавленість першими роботами молодого вченого українських, польських і російських спеціалістів. Виявлено основні тенденції оцінних інтерпретацій його наукових ідей у літературі першої половини 90-х рр. XIX ст.

The article is devoted to the analysis of the historic notes of M.Hrushevsky's early scientific works. The interest of the young research's first works by the Ukrainian, Polish and Russian experts has been demonstrated. The main tendencies of the interpretations of his scientific ideas in the literature of the first part of the 90-th years in the XIX century have been revealed.

Сучасне грушевськознавство є динамічним напрямом українознавства, де кожний рік приносить не лише кількісне зростання досліджень життя та творчості М. Грушевського, але і якісну зміну, пов'язану з переглядом усталених аксіом. До останніх належить і твердження про перші роки XX ст. як вихідний момент становлення грушевськознавчої рефлексії. Прихильники такої хронологічної цезури апелюють до факту публікації перших томів "Історії України-Руси". Утім, висловлені в дискусії довкола цієї праці оцінки багато в чому продовжували попереднє обговорення ідей М. Грушевського, розгорнуте в останній декаді XIX ст., коли вчений проходив своє професійне становлення в Київському університеті. Дослідження цієї палітри оціночних інтерпретацій ранніх праць М. Грушевського важливе з кількох причин. По-перше, воно розширює межі грушевськознавчої рефлексії, залучаючи до аналізу малознаний матеріал. По-друге, увага до ранніх праць М. Грушевського не лише в середовищі українських, але й польських та російських істориків, дозволяє нам простежити формування національних традицій вивчення його спадщини. По-третє, без узагальнення матеріалів цього обговорення неможливо повною мірою відтворити логіку становлення грушевськознавчих концепцій у XX ст.

Початки історіографічної рефлексії над працями М. Грушевського збігаються з появою його першої друкованої розвідки "Южнорусские господарские замки в половине XVI века". Прикметно, що її помітили не лише в київських наукових колах, але й за межами Російської імперії. Київське наукове середовище відгукнулося на працю М. Грушевського рецензією П. Голубовського. У ній критик зазначив, що поставлене перед собою у розвідці завдання молодий автор "виконав досить старанно та вміло", підкреслив докладність опрацювання джерельного матеріалу, підніс значення праці вченого-початківця, який подав стислий, але місткий образ колонізації степових теренів України на підставі опублікованого актового матеріалу [12, с. 334].

Подібною оціночною тональністю вирізнялися й рецензії польських дослідників. Польські фахівці надзвичайно високо оцінили перший крок у науці учня В. Антоновича. У рецензіях зазначалося, що розвідка написана "критично, зі знанням предмету", а "автор подає цікавий погляд" на важливу та малодосліджену проблему [15; 21]. Оглядачі одностайно зауважили той факт, що рецензована праця є першою науковою пробою молодого автора, тому, до певної міри, і цим фактом можна пояснити виключно доброзичливий тон наведених оцінок.

Значно критичнішими та докладнішими були відгуки на "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст." М. Грушевського, що здобула золоту медаль як найкраща історична праця року. Праця була написана у дусі теоретичних настанов школи В. Антоновича, тому отримала цілковите схвалення метра. У своєму захопливому листі до М. Грушевського він зазначав: "Особливо мене привабили два сюжети у Вашій праці, котрі я вважаю вашим цілковитим досягненням. Це вказівка на існування земської боярщини в Києві та гіпотеза про відсутність князів після нашестя монголів" [8, с. 339]. Також, як занотував М. Грушевський у щоденнику, В. Антоновичу припала до душі п'ята глава монографії, присвячена суспільному устрою Київської землі у домонгольський період [5, с. 126].

Одним із перших з надзвичайно докладною рецензією на "Нарис історії Київської землі" виступив П. Голубовський. Він справедливо зазначив ті проблеми, які стояли перед дослідником, адже "писати історію Київської землі – значить писати історію всієї Русі внаслідок того значення, котре мав Київ у давньоруському житті" [11, с. 431]. Та незважаючи на зазначені труднощі, "Нарис", на думку рецензента, став вагомим внеском у розробку проблеми, а автор зумів представити історію полянської землі "в ясному розслідуваному вигляді", наскільки взагалі це йому уможливили кількість і характер джерел. Виклад автора П. Голубовський на-

© В.В. Тельвак, 2007

зиває легким, а наведені ним характеристики історичних діячів – живими та образними. До числа надзвичайно вдалих місць праці М. Грушевського у рецензії віднесено пояснення походження удільно-вічевого устрою, еволюції віче й аналіз окремих періодів у політичній історії давньоруської держави. Загалом, підсумовує П. Голубовський, дослідження відрізняється повнотою та ретельністю розробки матеріалу. Далі критик не менш докладно зупиняється на слабших сторонах монографії. Найбільшим недоліком він називає певний апріоризм та категоричність молодого дослідника, що, сформулювавши для себе робочу гіпотезу, не припускає самої можливості її перегляду чи корекції. Також рецензент показує помічені "випадкові неточності", демонструє певну суперечливість похідної інформації та висновків, деяке порушення логіки розташування глав. Натомість, надзвичайно схвально відгукується П. Голубовський про останню частину праці, присвячену характеристиці минулого Київської землі від монгольського нашестя до кінця XIV ст. [11, с. 438]. Загальне враження від книги, підкреслив рецензент, є надзвичайно приємне, праця свідчить про фахову зрілість її автора.

Перша монографія М. Грушевського обговорювалася також у центральних фахових часописах Російської імперії. Так, оглядач "Вестника Европы" наголосив, що праця М. Грушевського є однією з найкращих у серії інших обласних монографій школи В. Антоновича. Рецензент докладно проаналізував погляди молодого вченого на історію Київщини після монгольської навали та підсумував, що "автор добре вивчив літературу, яка стосується його предмету" [3, с. 849–851]. На сторінках бібліографічного відділу "Исторического вестника" стверджувалося, що хоча молодий автор у вирішенні суперечливих питань давньоруської історії йде слідами свого вчителя В. Антоновича, він намагається обґрунтувати власне розуміння тих чи інших проблем [2, с. 737–739]. Близькою за тональністю була й рецензія "Русской мысли". Її автор підкреслив ґрунтовність та майстерність опрацювання М. Грушевським джерельної бази та історіографії проблеми [7, с. 119]. Особливістю праці, на думку оглядача, є те, що в ній на першому плані стоїть не так дослідження, у власному сенсі, як оповідання, що "складає найсильнішу сторону авторського викладу". Проте ця перевага наративної складової є в очах рецензента одночасно й недоліком у тих випадках, коли слід було провести докладний аналіз наявних фактів та навести узагальнюючий висновок. Особливо такий недолік, що проявився у недостатній обґрунтованості авторських думок, впадає у вічі в розділі, присвяченому суспільному устрою та побуту Київської землі у домонгольський період. Як і решта оглядачів, рецензент підніс фаховий рівень останньої частини книги. Зупиняючись на концептуальних засадах цілої монографії, він зараховує М. Грушевського до "поміркованих прихильників українофільської теорії" в аспекті вирішення питання про впливи монгольського нашестя на Київщину. У цьому контексті рецензент полемізує з гіпотезою молодого автора про наслідки татарського завоювання для Київщини.

"Славянское обозрение" відгукнулося на "Нарис…" рецензією І. Філевича. Він підкреслив ґрунтовність проведеної джерелознавчої та історіографічної роботи, зауважив, що автор "мистецьки згрупував наявні дані". Концептуальні засади праці оглядач цілком слушно пояснив впливом теоретичних поглядів В. Антоновича. Особливо докладно рецензент зосередився на критиці запропонованої М. Грушевським "теорії безкняжіння" [14, с. 420]. Надто категорично для оглядача молодий автор розправляється й з питанням "уявного запустіння Київщини після татар". Незважаючи на висловленні зауваження, І. Філевич підкреслив, "що книга п. Грушевського […] виявила й серйозні знання, і критичні, конструктивні здібності і самостійну думку".

Докладному обговоренню перша монографічна студія початкуючого дослідника була піддана у польській історіографії. Рецензент книги А. Шарловський зауважив, що тема праці та методика опрацювання матеріалу зумовлені впливом В. Антоновича. Проте, наголосив рецензент, праця молодого історика помітно відрізняється від решти обласних монографій київської школи глибиною дослідження та широтою охоплення матеріалу. Поряд із дрібними зауваженнями фактологічного характеру, критик відзначив надзвичайну солідність джерельної та історіографічної бази дослідження, глибину аналізу політичних і соціально-економічних процесів. Найцікавішим у книзі А. Шарловський вважає п'ятий розділ. Рецензенту надзвичайно сподобалися предметність аргументації й академічний тон висловлювань М. Грушевського, високий фаховий рівень дослідження, відсутність у творі "відступів на національно-політичному полі та модних сьогодні патріотичних вигуків" [19, s. 140].

Перша монографічна студія М. Грушевського зробила його ім'я відомим у середовищі спеціалістів, що привернуло їх увагу до інших публікацій молодого дослідника. Певного резонансу набуло дослідження ним феномена "руху болохівців" – масового добровільного підданства українських громад татарській владі, висвітлене у низці статей. Загалом, дослідники високо оцінили важливу джерельну знахідку М. Грушевського, що підтверджувала тезу М. Дашкевича про локалізацію болохівців [18]. Та в їхньому середовищі не знайшла підтримки теза М. Грушевського про значну поширеність цього руху в землях Київської Русі. Також зазнали критики погляди молодого історика на причини та шляхи денаціоналізації української шляхти в XVI–XVII ст. Один із оглядачів цих публікацій А. Прохазка зазначив слабку джерельну аргументацію запропонованої автором гіпотези [13]. Відзначимо також, що практично всі оглядачі ранніх творів М. Грушевського наголошували на тому невиправдано значному місці, що займали сміливі припущення у його працях. Проте сам Грушевський на подібні закиди відповідав, що навіть "невдала гіпотеза веде за собою більш ґрунтовну та правдоподібну" [4, с. 422].

Незважаючи на той факт, що М. Грушевський у досліджуваний період тільки проходив етап професійного становлення, він, разом із тим, був активним членом наукового співтовариства, творив нові підходи до осягнення минувшини українського народу, що викликали широкий резонанс. Найбільш показовою у цьому плані є дискусія, що виникла в історіографії після публікації статті М. Грушевського "Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці". Концептуальна канва праці відома: після нашестя на українські землі татар, багато українських громад – "болохівців" відмовилися платити данину князеві Данилу, зав'язавши безпосередні відносини з татарами. Автор статті схвалив дії "болохівських громад", виступивши із чітких народницьких позицій школи В. Антоновича [13]. Зовсім з інших позицій до оцінки статті підійшов М. Драгоманов. Він позитивно сприйняв спробу М. Грушевського узагальнити суспільні процеси у давньоруській державі у зламний період її існування [6, с. 87]. Водночас, на думку рецензента, робота "трохи вривкова" й недосконала. Останнє у концентрованому вигляді проявилося в тому, що М. Грушевський так і не зміг дати діям громад "болохівців" оцінку, адекватну з огляду на подальшу історичну перспективу. Щоб уникнути надалі подібних теоретичних перекосів, критик радить молодому ще тоді вченому серйозно зайнятися філософією історії та не відривати українську минувшину від загальноєвропейського тла. Рецензія М. Драгоманова не лише мала значний вплив на подальшу творчу долю

молодого історика, вона поклала початок теоретичній дискусії в українській історіографії, у яку активно включився і сам М. Грушевський.

Неоднозначно "Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці" був сприйнятий і в російській та польській науці. Так, Н. Молчановський зазначав сміливість автора в конструюванні моделі суспільних відносин у ранній період східнослов'янської історії, відзначав досконале володіння ним джерелами та літературою. Разом із тим, під сумнів було поставлено саму гіпотезу вченого, для якої, як вважає рецензент, немає достатніх аргументів [10]. Значно критичнішим був польський оглядач А. Шарловський, який у різкій формі розкритикував надзвичайно слабку, на його думку, джерельну аргументацію запропонованої М. Грушевським теорії про двоїстість суспільного устрою у давньоруські часи, недосконалість її доказової бази [20].

Наступна монографічна студія М. Грушевського – його магістерська дисертація з історії Барського староства, стала ще помітнішим явищем тогочасної історичної науки. Про це свідчить низка ґрунтовних рецензій, що з'явилася одразу після виходу праці. В офіційному відзиві на книгу керівники магістерської роботи молодого вченого В. Антонович і В. Іконніков відзначали, що "твір п. Грушевського … представляє монографію, дуже ретельно зроблену". Коротко характеризуючи зміст роботи, В. Антонович підкреслював, що всі висловлені автором положення ґрунтуються на достатньо численному та ретельно опрацьованому актовому матеріалі, а також ураховують здобутки у цій галузі російської та польської історичної літератури [1, с. 6–7]. Схвально рецензент відгукнувся і про мовностилістичне оформлення праці.

Значно критичніше до магістерської монографії М. Грушевського поставився Н. Молчановський. Рецензент високо оцінив едиційну роботу, проведену автором, що вилилася у два томи актів Барського староства [9, с. 105]. Значне місце в рецензії оглядач відводить для полеміки з автором. Так, він закидає М. Грушевському зловживання методом аналогій, їх штучність і довільність; підкреслює "сумнівність" та "гадальний характер" деяких висновків. До останніх він відносить гіпотезу М. Грушевського про походження шляхти, твердження про антиукраїнський характер польської урядової колонізації. Висловлює рецензент і зауваження щодо структури книги, особливо гостро критикуючи зміст першої та шостої частин. Позитивніше оглядачем були оцінені частини праці, присвячені заселенню Барщини в XV – на початку XVI ст., діяльності королеви Бони, історії шляхетських родів, обчисленню та характеристиці населення староства та змінам у його внутрішньому устрої до кінця XVIII ст. Та й тут рецензент висловлює низку критичних зауважень, закидаючи М. Грушевському апріорність та категоричність деяких положень. Незважаючи на достатньо гострий та полемічний тон рецензії, оглядач підсумував, що "наведені окремі зауваження з приводу книги п. Грушевського цілком не применшують значення зробленого ним цінного внеску до скарбниці нашої південноруської історії" [9, с. 11–112].

Нова монографічна студія М. Грушевського не залишилася поза увагою й польських істориків. Розгляду цієї праці було присвячено рецензійну статтю О. Яблоновського. Останній підкреслив солідність джерельної бази праці та поважну археографічну роботу автора, назвав рецензовану монографію "чудовим причинком до історії наших внутрішніх стосунків", що "у всій повноті представляє картину внутрішніх, економічних відносин у ньому". Поряд із такими оцінками, рецензент робить авторові й один серйозний закид. На його думку, колонізаційні процеси та еволюцію шляхетського землеволодіння XV – початку XVII ст. М. Грушевський зображує тенденційно: керуючись "виразно українським (ruskim) підходом", він втрачає об'єктивність суджень та явно перебільшує сприяння уряду польській шляхті в Західному Поділлі [16].

Як свідчить змальована палітра сприйняття ранніх праць М. Грушевського, уже перші дослідження молодого вченого викликали жвавий інтерес. Незважаючи на початковий етап становлення його як історика, ці студії були помічені далеко за межами київського наукового середовища. Узагальнене сприйняття його ранніх праць дозволяє констатувати переважання позитивних оцінок. До переваг історичних студій М. Грушевського оглядачі одностайно відносили солідну та ґрунтовну джерелознавчу роботу, що можна цілком віднести на рахунок впливу документалізму школи В. Антоновича. Також схвально сприймалися критицизм молодого історика, всебічність і докладність його опису проблеми, сумлінність у вивченні історіографічної літератури. Дискусійні моменти, за характером, умовно можна поділити на професійні та концептуальні. До перших практично всіма оглядачами належало надмірне переважання аналітики і пов'язаний із цим брак ширших узагальнень у працях М. Грушевського. Молодому досліднику закидали певний апріоризм у конструюванні історичних моделей, надмірну категоричність у відстоюванні власної гіпотези. Щодо концептуальних зауважень, то можемо спостерігати, що вже в цей ранній період формування професійної особистості М. Грушевського, поступово створювався його образ як продовжувача та творця українських національних підходів до інтерпретації ключових подій і фактів східноєвропейського минулого. При цьому деякі пояснювали це лише приналежністю М. Грушевського до школи В. Антоновича, інші ж виразно наголошували на його українофільських симпатіях, закидали ідеологічно вмотивоване переоцінювання усталених у науковій літературі поглядів. Отже, можемо з упевненістю стверджувати, що вже на останнє десятиліття XIX ст. припадає становлення головних напрямів грушевськознавчої рефлексії.

1. *Антонович В.* Отзыв о диссертации магистранта М.С. Грушевскаго "Барское староство" // Университетские известия. – 1894. 2. *В. Б.:* Грушевский М. Очерк истории Киевской земли... – К., 1891 // Исторический вестник. – 1892. – Т. XLIX (Огляд було наведено без авторства). 3. *Грушевський М.* Очерк истории Киевской земли... – К., 1891 // Вестник Европы. – 1891. – № 12 (Огляд було наведено без авторства). 4. *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991. 5. *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. 6. *Драгоманов М.* Держава і громада: прогрес і регрес // *Павлик М.* М. Драгоманов і його роля в розвою України. – Львів, 1907. 7. История и биографии // Русская мысль. – 1893. – Кн. III (Огляд було наведено без авторства). 8. Листи В. Антоновича до М. Грушевського // Український Історик. – 1991/1992. – Ч. 3–4/1-4. 9. *Н. В.* [Н.В. Молчановський] Архив Юго-Западной России. – Ч. 8. – Т. 1; Ч. 8. – Т. II; *Грушевский М.* Барское староство. – К., 1894 // Киевская старина. – 1895. – Т. XLVIII. 10. *Н. М.* [Н.В. Молчановський] Записки товариства імені Шевченка. – Том I, II, III, IV, V, VI // Киевская старина. – 1895. – Т. LI. 11. *П. Г.* [Голубовський П.В.]: Грушевский М. Очерк истории Киевской земли... – К., 1891 // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. 12. П. Г.[Голубовський П.В.]: Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. – К., 1890 // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. 13. *Сергієнко М.* [Грушевський М.] Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці // Записки Товариства імені Шевченка. – 1892. – Т. 1. 14. *Филевич И.П.* Обзор главнейших сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год // Славянское обозрение. – Спб., 1892. – Т. 1. 15. *Czolowski A.*: Gruszewski M. Południowskie gospodarskie zamki w połowyni XVI wieka... // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1893. 16. *Jablonowski A.* Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriczeskije oczerki. Kijew 1894) // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1894. 17. *P-ska A.*: Hruszewskij M. Barskaja okolicznaja szlachta do końca XVIII w. // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1894. 18. *P-ska A.*: Hruszewskij M. K woprosu o Bołochowie // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1894. 19. *Szarlowski A.:* Gruszewski M. Oczerk istorii Kijowskoj ziemli. Kijów, 1891; Gruszewski M. Wołynskij wopros 1097–1102 // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1893. 20. *Szarlowski A.*: Serhienko M. Hromadskij ruch na Ukraini-Rusi w XIII wici... // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1894. 21. Uł.: Południowskije hospodarskije Zamki v połovinie XVI vieka... // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1891.

Надійшла до редколегії 22.02.06